

ARAPÇA ALFABETİK SÖZLÜKLERİN TANITIMI

Ali Cüneyt EREN*

ÖZET

Bu çalışmada Arapça alfabetik sözlüklerin tanıtımı ele alınmıştır. Bu bağlamda Arapça sözlük çalışmaları tür ve şekilleri ayrıntılı olarak ortaya konmuştur. Sözlük ve bu anlamı taşıyan müradif kelimeler izah edilerek yaygın dillerdeki karşılıkları verilmiştir. Ayrıca sözlük çalışmalarının tarih boyunca geçirdiği evrelere temas edilmiştir. Çalışmada ayrıca Araplarda sözlüklerin ortaya çıkış nedenleri üzerinde durulmuştur.

Çalışma çerçevesinde belli başlı Arapça alfabetik sözlüklerin tesbit ve mahiyeti hakkında genel bilgi de verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sözlük, mu'cem, kâmus, lügat, sözlük bilim, müştak, hecâ harfleri

ABSTRACT

Introduction to Arabic Alphabetical Dictionaries

This investigation first presents a brief introduction to Arabic alphabetical dictionaries and then describes some kinds and forms of Arabic dictionary studies in detail. It second explicates the word "dictionary" and its synonymouses and gives their equivalentents in common languages. It also mentiones the phases of dictionary studies throughtouht history. It ends with some findings regarding reasons about how dictionaries in Arabs have occured.

This paper aims to give common information about verse Arabic alphabetical dictionaries then tries to introduce.

Key Words: dictionary, mu'cem, comprehensive dictionary (kâmus), lexicon, lexicology, derivative, letters of hecâ

I. Giriş

Sözlük kelime olarak Arapça mu'cem, kâmus veya lügat kelimeleri ile karşılanan; bir dilde yer alan kelimenin öncelikle birincil daha sonra da gelebilecek diğer anlamlarını, farklı telif edilme gayelerine matuf olarak deyim veya cümle içinde söyleyiş ve yazılış şekillerini, kelimenin iştikakını, kökünü, bunların telaf-

* Yrd.Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâğatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

fuz ve başka unsurlarla meydana gelen söz ve anlamlarını bazen de örneklendirerek veren çalışmalardır. Bu kelimeler içinde ‘mu’cem’ kelimesi ‘karışıklığı gidermek’ anlamında Arapça ‘a-ce-me fiilinden gelir¹.

A. Abdulkadir Attar mu’cem hakkında ‘Konularına veya hecâ harflerine göre özel bir terkiplerle düzenlenmiş büyük miktarda dildeki müfredatı, şerhleri ve manalarının tefsiriyle birlikte içerisinde bulunduran kitaptır’, der. Bu itibarla tam bir mu’cem lügattaki her kelimeyi kullanma yerlerini beyan eden şahidleri ve telaffuzunu, istikaklarını ve manalarının şerhlerini içermelidir². Kamus kelimesi de Arapça’da ‘deniz, denizin ortası ve deniz suyu’ anlamına gelir³. Mu’cem ile aynı anlamda kullanılır. Hüseyin Nassar sözlüğün tanımını, ‘bir dildeki kelimelerin hepsini veya bazılarını genellikle alfabe sırasına göre aynı dile veya başka dil aracılığı ile tanımlayan kitap olarak,’ yapar⁴.

Doğan Aksan sözlük ile sözlükbilim arasında ilişki kurarak sözlük kavramını biraz daha farklı ele almaktadır. Ona göre sözlük bilim bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını, sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bilim dalıdır. Böylece sözlük kavramı ona göre dilbiliminin bir alt birimi şeklinde değerlendirilmiştir. Doğan Aksan sözlük bilimcisi Jacop Grim’den naklen sözlük kelimesinin tanımı hakkında ayrıca ‘bir dilin sözcüklerinin abecesel dizelgesi’ der⁵.

Tarihte ilk kez sözlük çalışmasını M.Ö. II. yüzyılda İskenderiye Müzesi kütüphanecisi Bizanslı Aristophanes’in yapmış olduğu iddia edilir. M.Ö. XI. yüzyılda Bawetshi’nin hazırlamış olduğu söylenen Çince sözlüğü de ilk yazılı lexicography örneği olarak zikredilmektedir⁶. Terim olarak ilk kez ‘Lat. Dictionarium’ şeklinde 1225’te John Garland tarafından kullanıldığı söylenir⁷.

¹ Bkz. İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Ezdi, *Kitâbü Cemherati’l-Lüğâ*, II/104., Bağdat, 1344 h.

² Bkz. Attar A. Abdulkadir, *Mukaddemetu’s-Sihâh*, Beyrut, 1979, s. 38.

³ Bkz. İbn Fâris, *el-İttibâ ve’l-Muzâvece*, I/4; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Lüğâ*, III/173; İbn Side, *el-Muhassas*, II/231.

⁴ Nassar Hüseyin, *el-Mu’cemu’l-Arabî, Neşetuhu ve Tetavvuruhu*, Mısır, 1988, I/9.

⁵ Aksan Doğan, *Her Yönüyle Dil*, T.D.K., Ankara, 1995, s. 393.

⁶ Attar Abdulgafur, *Mukaddimetu’s-Sihâh*, s.40-41, Kahire, 1956.

⁷ Aksan Doğan, *a.g.e.*, s. 394.

Arap dünyasında ise lügat çalışmalarının temeli Kur'ân ve Hadis içerisindeki garip kelimelerini anlamaya yönelik *Garîb'ul-Kur'ân* ve *Garîbu'l-Hadîs* tesmiyeleri ile şöhret kazanmış 'mevzui lügat' da denilen teliflerle başlamıştır. Bu türün en belirgin kaynağı ise bedevi Arapların kullanmış olduğu dil ve özellikle de şiir dili idi. Bu türe örnek teşkil eden ilk eser İbn Abbas (r.a)'ın *Garîbu'l-Kur'ân*'ıdır. Kendisine nisbet edilen bu eser daha sonra ondan ilim tahsil etmiş olan talebelerin rivayetleri ile yazılmıştır. Onu tarihi silsile olarak Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ' (ö. 207/822)'nin *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde (210/825)'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı, Ebû 'Abdirrahmân 'Abdullâh b. Yahyâ b. el-Mubârek el-Yezîdî (ö. 237/851)'in *Garîbu'l-Kur'ân ve Tefsîruh* adlı eseri, İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Kur'ân*'ı, Ebû 'Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 401/1011)'nin *Kitâbu'l-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs* adlı eseri, er-Râğîb el-İsfehânî (ö. 502/1108)'in *el-Mufredât*'ı, Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1267)'nin *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ânî'l-Azîm* adlı eseri takip eder. Yine hadislerde geçen garip lafızların anlaşılmasına yönelik çalışmalar da bu kapsamda değerlendirilebilecek lügat çalışmalarıdır. Örnek olarak Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838)'nin *Garîbu'l-Hadîs* adlı eseri, İbn Kuteybe (ö. 276/887)'nin el-Kâsım b. Sellâm'ın eserine almadığı garip kelimeleri konularına göre tasnif ettiği *Garîbu'l-Hadîs* adlı eseri, Ebû Suleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî (ö. 388/998)'nin *Garîbu'l-Hadîs* adlı eseri, Ebu'l-Kâsım Cârullâh ez-Zemahşerî (ö. 538/1143)'nin *el-Fâ'ik fi Garîbil-Hadîs* adlı eseri, Mecduddîn Ebu's-Se'âdât b. el-Esîr el-Cezerî (ö. 606/1209)'nin *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs* adlı eseri zikredilebilir⁸. Ebû Mâlik 'Amr b. Kirkire, Ebû 'Amr eş-Şeybânî, el-Esmâ'î, Ebû Zeyd el-Ensârî vb. dilcilerin çalışmaları da bu bağlamda zikredilecek çalışmalardır. Ardından bedevi Arapların dilini keşfetmeye yönelik *Kitâbu'l-Hayl*, *Kitâbu'l-İbil*, *Kitabu'l-Haşarât* gibi çalışmalar gelir.

Bu arada belirtmemiz gereken bir diğer husus da Arap dünyasında yukarıda bahsi geçen sözlük çalışmaları 7. asırda yapılırken Avrupa'da kayda değer sözlük çalışmaları ancak 17. ve 18. yüzyıllarda başlamış olduğudur. Örneğin 'lexicography' terimi İn-

⁸ Garibu'l-Hadis ile ilgili çalışmalar hakkında bilgi için bkz. Palabıyık Abdülkadir, *Garibu'l-Hadis Nevinin Doğuşu ve Abdulgâfir b. İsmail'in el-Mufhim li Şerhi Garîb Sahihi Muslim Adlı Eseri*, İzmir, 1997.

giltere’de 1680’de, Fransa’da da 1716 yılından sonra kullanılmaya başlamıştır⁹. Avrupa dillerinde kapsamlı ve hacimli sözlükler ancak bu dönemlerde yazılmıştır. Örneğin; Fransa’da Larous, İngiltere’de Oxford sözlükleri 19. yüzyılın eserleridir¹⁰. Bütün bu veriler Arap dünyasının ortaya koyduğu sözlük çalışmalarının müstakil bir ilim olarak ‘lexicography’ alanında kendi içinde kaideler ve kuralları ile en sistemli çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağıda daha detaylı ele alacağımız üzere telif edilme gayesi ve ihtiva ettikleri hususiyetleri açısından sözlükler farklı farklı olan bu sözlüklerden bizim burada araştırmamıza bahis mevzuu olan sözlükler salt dilin anlaşılmasını hedefleyen ve kendi içindeki tasniflerine göre genel olarak kelimelerin kök harflerinden birincisinden başlayarak sırayla maddeleme suretiyle alfabetik sıranın esas alındığı sözlükler olup bu manada ilk sözlük çalışması *Kitābu’l-Ayn* adı ile Halil b. Ahmed b. Amr b. Temīm el-Ferāhidī (ö. 170/786) tarafından kaleme alınmıştır.

Bu arada Türkiye’de de ele aldığımız konuyla ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunların içinde tarihi seyir içinde ilki Cemal Muhtar’ın *İslām’da Sözlük Çalışmaları II*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 3, İstanbul, 1985, s.353-354 çalışması gelmektedir. Aynı konu müstakil olmasa da M Sadi Çögenli ve Kenan Demirayak tarafından 1995 yılında hazırlanmış olan *Arap Edebiyatında Kaynaklar* adlı eserde bir bölüm olarak incelenmiştir. Ayrıca Suat Çelikkol’un Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 1998 yılında *Sözlük Çalışmalarında Dilbilimsel Açıdan Yaklaşım ve Dr. Abdulvahid Kerem’in ‘Mucemu’l-Mustalahati’l-Kānuniyye’ Adlı Eseri ve Türkçe’ye Tercümesi* adlı Yüksek Lisans Tezinin Alfabetik Sözlükler adlı bölümünün 22-35. sayfaları arasında ele alınmıştır. Bunların dışında de Mehmet Nuri Alpak’ın Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2006 yılında *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendi’nin ‘Tercümanu’l-lügat’ Adlı Eserinin İncelenmesi* adlı Yüksek Lisans Tezinin bir bölümünde konuya kısa da olsa temas da bulunulmuştur.

⁹ Muhammed Reşad Hamzâvî, *İmâlu Mecme’u’l-Luga al-‘Arabiyya*, s. 491, Kahire, 1968; Yavuz Galip, *Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım*’dan naklen.

¹⁰ İbrahim Medkur, *el-Mu’cemu’l-Arabî fi’l-Karni’l-İşrin*, Mecmau’l-Luğatu’l-Arabiyye, sayı 16, s. 7, Kahire, 1963; Yavuz Galip, *Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım*’dan naklen.

II. Arapça Alfabetik Sözlük Türleri

Özellikle batı kaynaklı sözlüklerde yaygın olan metot mastarın madde başı olarak ele alınması şekliyledir. Arapça sözlüklerde ise bu durum daha farklı olarak genellikle fiilin üçüncü tekil eril şahsına göre çekimi esas alınarak veya harflerin fonetik yapıları gözetilerek kelimenin iştikaklarından arınmış aslı harflerini esas alarak tertip edilmiştir. Bununla birlikte Arapça sözlükler tarihi seyri içinde genel olarak:

- a- Harflerin mahreçleri esas alınan sözlükler
- b- Kelimelerin son harfleri esas alınan sözlükler
- c- Kelimenin ilk harfi esas alınan sözlükler
- d- Kelimenin okunduğu gibi tertip edilen sözlükler olmak üzere dört ayrı kategori altında toplanırlar.

a- Harflerin mahreçleri esas alınan sözlüklerin başlıcaları şunlardır:

Kitâbu'l-'Ayn, el-Bâri' fî Garîbi'l-Lügati'l-'Arabîyye, Tehzîbu'l-Lüga el-Muhît fî'l-Luğa, el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'A'zam

b- Kelimelerin son harfleri esas alınan sözlüklerin başlıcaları şunlardır:

Dîvânu'l-Edeb fî Beyâni Luğati'l-'Arab, Tâcu'l-Luğa ve Sîhâhu'l-'Arabîyye, Lisânu'l-'Arab, el-Kâmûsu'l-Muhît, Tâcu'l-'Arûs

c- Kelimenin ilk harfi esas alınan sözlüklerin başlıcaları şunlardır:

Bu metot günümüzde en yaygın olan metotdur.
Kitâbu'l-Cîm, el-Cemhere, Mu'cemu Makâyîsi'l-Luğa, el-Mucmel fî'l-Luğa, Esâsu'l-Belâğa, Muhtârû's-Sîhâh, el-Mu'cemu'l-Vasît

d- Kelimenin okunduğu gibi tertip edilen sözlüklerin başlıcaları şunlardır:

el-Merca', er-Râid, el-Muncidu'l-Ebcedî, Larous

Şimdi öncelikle yukarıda adı geçen bu sözlükler tanıtılacak, son bölümde de bu sözlüklerden kelime arama metodunu görelim.

a- Harflerin Mahreçleri Esas Alınan Sözlükler

Bu kategoride yer alan sözlüklerde kelimeler önce 'halkî' denilen gırtlaktan çıkış sırasına göre dizilen harflerden başlayarak, ardından dil, dış ve dudaktan çıkan harfler ve ardından da illetli harfler şeklinde ağızdan çıkış yerine göre tanzim edilmiştir.

Kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı da kendi içinde alfabetik olarak düzenlemiştir.

Kitâbu'l-'Ayn (كتاب العين)

Bu sözlüğün sahibi Aruz ilminin kurucusu Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî'dir¹¹. Sibeveyh'in hocasıdır. Sözlüğü Halil b. el-Ferâhidî'nin öğrencisi Leys b. Seyyâr'ın yazdığı da iddia edilmektedir¹². Halil b. Ahmed Aruz ilminde bilinen Arap vezinleri üzerine yeni vezin ilave edecek kadar rüsuuh ehli bir alimdir. *Kitâbu'n-Nağam*, *Kitâbu'ş-Şevâhid*, *Kitâbun-Nukat ve'ş-Şekl* ve *Kitâbu'l-'Ayn*'a zeyl olmak üzere *Kitâbu Fâiti'l-'Ayn*, *Kitâbu'l-İkâ'* adlarında son derece faydalı ve son devir âlimlerine kaynak olan çok sayıda eseri vardır.¹³

Bu sözlük harflerin mahreçleri esas alınarak tertip edilmiştir. Halil b. Ahmed'den önce harflerin mahreçleri esas alınarak tertip edilen bu metot üzere yazılmış bir sözlük çalışması olmamıştır¹⁴. Sözlükte kelimeler önce 'halkî' denilen gırtlaktan çıkış sırasına göre dizilen harfler, ardından dil, dış ve dudaktan çıkan harfler ve ardından da illetli harfler şeklinde **ağızdan çıkış yerine göre** tanzim edilmiştir.

Sözlük Ayn (ع) harfi ile başladığı için 'Kitâbu'l-'Ayn' adı ile şöhret bulmuştur. Eserde harflerin sayısı kadar bölümler bulunmaktadır. Dolayısıyla her birisi, 'Kitâbu'l-'ayn', 'Kitâbu'l-hâ', 'Kitâbu'l-he' vb. gibi harflerin adlarını koymuştur.

Lügatteki harflerin sıralaması şöyledir:

¹¹ Bkz., İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, tah. İbrahim Ramazan, Beyrut, 1994, s. 48-49.

¹² İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 42; *el-Mufasssal*, s. 191; bkz. Demirayak Kenan, Çögenli Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 123, Erzurum, 1995.

¹³ Hakkında fazla bilgi için bkz. İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, göst. yer; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruwât*, I/341, İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-'Ayân*, II/244, Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IV/112; İA, Moh. Ben Cheneb, V/158.

¹⁴ Bkz. İkbâl Ahmed eş-Şerkâvî, *Mu'cemu'l-Meâcim*, s. 192, Lübnan, 1993.

(ع، ح، هـ، خ، غ، ق، ك، ج، ش، ض، ص، س، ز، ط، د، ت، ظ، ث، ذ، ر، ل، ن، ف، ب، م، و، أ، ي / همزة)

Dikkat edilecek olursa Halil b. Ahmed kelimelerin sırlanmasında kelimenin zâid veya başka bir harften maktub harflerini dikkate almamış, aslî harflerine itibar etmiştir.

Ayrıca illetli ve mehmuz harfleri lefif babında sahîh sülâsi bablardan sonra koymuştur¹⁵.

Bu sözlüğün en önemli özelliklerinden birisi kalb sistemini uygulayarak anlamı verilen kelimenin harflerinin yer değiştirilmesi ile meydana gelen yeni kelimeleri de ele almasıdır. Buna göre mesela (عَبْد) kelimesi (عَايْن) bölümünde ele alınmış, (عَبْد) kelimesinin maktubu olan (دَعْب، بَعْد، عَدَب) kelimeleri de burada zikredilmiş, ancak (د dal) ve (ب ba) bölümüne gelince tekrar ele alınmamıştır¹⁶.

Bu eserin dikkat çekici bir diğer özelliği kelimelerin anlamlarını şevahidle istidlal etmesidir. Ayrıca fasîh Arapça'ya uymayan kelime ve deyimlerin de ayıklandığı gözlemlenmektedir. Bu suretle Arapça'nın fesahat ve belâğatının aslî güzelliği korunmuş ve Arap dilinin diğer milletler arasında yayılması hedeflenmiştir¹⁷. Eser kendinden sonra bu sahada yazılmış diğer çalışmalara örnek teşkil etmesinden büyük öneme haizdir. Ebû Bekr ez-Zebîdî (ö. 375-989) bu eserde bulunan ve kullanılmayan kelimelerin tamamını, kullanılan şevahidinin de büyük bir kısmını çıkartarak eseri özetlemiş, bu suretle daha kullanılır hale gelmiştir¹⁸.

el-Bâri' fî Garîbi'l-Lügati'l-'Arabiyye (البارع في غريب اللغة العربية)

Bu eser aslen Diyarbakırlı ve dedesi Selmân da Emevî Halifesi Abdulmelik b. Mervân'ın dostu olan lügat âlimlerinden Ebû Alî İsmail b. el-Kasım el-Kâlî (ö. 356/966)'nin lügatıdır. Ebû Alî el-Kâlî, İbn Dureyd, İbnü'l-Enbârî ve Niftaveyhi gibi meşhur üstat-

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. s. 27. Abdussemi' Muhammed Ahmed, *el-Meâcimu'l-Arabiyye*, II. bsk. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1984.

¹⁶ Civelek Yakup, *Arap Dil Bilime Giriş*, Van 2003, s. 314.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Fehmi Efendi, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (*Medresetu'l-Arab*), Yayına hazırlayanlar: Elmalı Hüseyin, Eren Cüneyt, İstanbul, 2005, s. 94.

¹⁸ Konu ile ilgili bkz. Sümertaş Burhan, 'el-Halil b. Ahmed'in Hayatı Eserleri ve Kitabı'l-Ayn Adlı Eserinin Kelime İndeksi' Mezuniyet Tezi, Danışman: Hüseyin Elmalı, İzmir, 1994.

lardan dersler almış, kendisinden de Ebû Bekr ez-Zebîdî el-Endülüsî öğrenim görmüştür. Nasır Abdurrahman zamanında Endülüs'e göçerek orada yerleşmiş ve h. 356 yılında Kurtuba'da vefat etmiştir.

Ebû Ali İsmail b. el-Kasım el-Kâlî'nin alfabetik olarak telif ettiği bu lügati altı-yedi bin sayfadan ibarettir. Telifi tamamladıktan sonra temize çekmeden vefat etmiş, daha sonra dostları tarafından içinden sadece Kitâbu'l-âyn, Kitâbu'l-bâ ve Kitâbu'l-hemze temize çekilmiştir. Kelime tertibi aynen 'Kitâbu'l-Ayn' de olduğu gibi harflerin mahreçleri esas alınarak hazırlanmış, ancak mahreç sırasındaki harflerin dizilişleri aşağıda görüleceği üzere daha farklı olmuştur:

(ع ه ح خ غ / ض ج ش / ل ر ن / ط د ت / ص ز س / ظ ذ ث / ف ب م / و أ ي)

Ardından el-muzaaf es-sünâi, es-sülâsi es-sahîh, es-sülâsi es-mu'tel, el-havâşi, er-rübâi, ve el-humâsi şeklinde bablara ayırmıştır. el-Havâşi babında hikayeler, sesler ve mankûs kelimeleri toplamıştır¹⁹. el-Kâlî bu eserinde aynen Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn*'de uygulamış olduğu kalb sistemini bazı farklılıklarla birlikte uygulamıştır. Bu lügatte Kitâbu'l-â(A)yn'dan farklı olarak kelimelerin okunuşları tashif ve lahn'den korumak için yazı veya vezinle kaydedilmiştir. Kısmen de kelimeleri işlerken kimden aldığını da zikretmektedir.

Müellifin bunun dışında ayrıca '*Kitâbu'l-Emâlî*' adlı edebiyat ansiklopedisi hüviyetinde başka bir eseri daha vardır²⁰.

el-Kâlî'nin talebesi Muhammed el-Fihri bu esere bazı ilaveler ekleyerek *Cevâmi'u Kitâbi'l-Bâri*' adlı bir eser kaleme almıştır.

Bu eserin biri İngiltere Müzesi'nde OR 9811 numarada, diğeri de Paris Halk Kütüphanesi'nde 435 numarada olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır²¹.

Tehzîbu'l-Lüğa (تهذيب اللغة)

Kelimeleri harflerinin mahreçleri esas alınarak tertip edilmiş bir diğer eser de Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/ 980)²²'nin *Tehzîbu'l-Lüğa* adlı eseridir. Kendisi

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. İkbâl Ahmed eş-Şerkâvî, *a.g.e.*, s. 198.

²⁰ Fazla bilgi için bkz., Elmalî Hüseyin, *el-Emâlî*, T.D.VİA, XI, 72.

²¹ Muhtar Cemal, *İslamda Sözlük Çalışmaları II.*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 4, s. 339, İstanbul, 1986.

²² Bkz., Kahhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, VIII, 230-231.

Niftaveyhi'den ders almış, ondan rivayet etmiş ayrıca ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc ve İbnu'l-Enbârî ile çeşitli ilmi mütalaalarda bulunmuştur. Mukaddimesinde bu eseri yetmiş yaşını aştığında tamamladığı anlaşılmaktadır.

Müellif Lügat konusunda en önemli kaynaklardan kabul edilen bu sözlüğün yazılma gayesini izah ederken konuyla ilgili olarak şöyle der: 'Kur'an-ı Kerim indi. Onun muhatapları üstün bir beyana ve derin bir anlayışa sahip Arap kavmi idi. Yüce Allah onu, onların dillerinde ve yetiştikleri ve konuşmaya alışık oldukları kelimeler şeklinde indirdi. Onlar da hitap şekillerini bildikleri ve düzene koyma tekniklerini anladıkları bu kitap üzerinde çalışmalar yaptılar.' der²³.

Bu eserde kelimelerin diziliş şekli *Kitâbu'l-Ayn*'de olduğu gibidir. Müellif kelimelerin anlamlarında şevahidle istidlal etmiştir. Kendisinden önceki lügatçilerden farklı olarak Irak havalisini ve çölleri gezip dolaşarak köklü araştırmalar yapmak suretiyle onların işlemediği bazı kelimelerle, yer, memleket ve su kaynaklarının isimlerini de ele almıştır. Bu itibarla *Kitâbu'l-Ayn*'in biraz daha genişletilmiş şekli denebilir.

Müellif eserini *Kitâbu's-Sünâi el-Muzaaf*, *Kitâbu's-Sülâsi es-Sahih*, *Kitâbu's-Sülâsi el-Mehmûz*, *Kitâbu's-Sülâsi el-Mu'tel*, *Kitâbu'r-Rübâi* ve *Kitâbu'l-Hümâsi* adları ile bölüm başlıklarına ayırmıştır.

Tehzîbu'l-Luğa, kendinden sonra telif edilmiş *Lisânu'l-Arab* ve *Tâcu'l-Arûs* gibi eserlerin birinci kaynağı kabul edilmiştir. Hatta *Tehzîbu'l-Luğa*'da yer alan kelimelerin hemen hemen tamamı *Lisânu'l-Arab*'ta yer almaktadır denebilir. İbn Manzûr bu hususta '*Lügatlar içerisinde el-Ezherî'nin Tehzîbu'l-Luğa'sından daha güzelini görmedim*' der²⁴.

Abdusselâm Hârûn ve arkadaşları tarafından tahkik edilerek 15 cilt halinde 1964–1967 yıllarında Kahire'de basılmıştır²⁵.

²³ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, Mısır, 1964, I/3.

²⁴ Ezherî Ebû Mansur, *et-Tehzîb*, el-Müessesetu'l-Mısriyyetu'l-Âmme, Mısır, tsz., I/22.

²⁵ Konu ile ilgili bkz. Akçakaya M. Ali, '*el-Ezherî'nin Tehzîbu'l-Lüğa Adlı Eserinin Kelime İndeksi*' Mezuniyet Tezi, Danışman: Hüseyin Elmalı, İzmir, 1987.

el-Muhîr fi'l-Luġa (المحيط في اللغة)

Bu eser Ebu'l-Kâsım es-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd b. Veziran b. el-'Abbâs (ö. 385/995) tarafından telif edilmiştir. Kendisi Müeyyiduddevle Ebû Mansûr el-Buveyhî'nin veziri iken yedi cilt halinde bu eseri telif etmiştir.

Bu eser de harflerin mahreçleri esas alınarak tertip edilmiştir. Yaklaşık 810 bin kelime vardır. Müştak kelimelerin sayısı 40 bin kadardır. Eserde şevahidin çok az kullanılması dikkat çekmektedir. Bu yönüyle fazla rağbet görmemiştir.

Eserin h. 760 sene tarihli eksiksiz yazma nüshası İngiltere Müzesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu nüshadan başka h. 1117 sene tarihli yazması Kerbelâ'da 'Şemsî el-Kazvinî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır²⁶.

el-Muhkem ve'l-Muhîtiu'l- A'zam (المحكم والمحيط الأعظم)

Bu eserin sahibi Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Side (ö. 458/1066)²⁷dir. İbn Side künyesiyle şöhret kazanmıştır. Bu eser de harflerin mahreçleri esas alınarak tertip edilmiştir. Ancak el-Halîl ve el-Ezherî'nin eserleri mahreç sırasına göre son üç harfi (ا، ي، و) olarak tertip edilmişken bu eserde aynı harfler (و، ي، ا) şeklinde düzenlenmiştir. Kelimelerin tasrif ve iştikak durumları incelenmiştir. Müellif ele aldığı kelimelerin izahında yer yer tefsir ve hadis şerhlerinden yararlanmış. 26 cilt gibi oldukça hacimli bir sözlüktür.

İbn Side'nin bu eserinin yanında Mısır'da Bulak matbaasında 17 cilt olarak basılmış *el-Muhassas* adlı başka bir sözlük çalışması daha vardır.

b- Kelimelerin Son Harfleri Esas Alınan Sözlükler:

Bu kategoride yer alan sözlüklerde kelimeler son harfleri esas alınarak kendi içinde alfabetik düzene göre tertip edilmiştir.

Şimdi bu sözlük türlerini inceleyim:

Dîvânu'l-Edeb fî Beyâni Luġati'l-'Arab (ديوان الأدب في بيان لغة العرب)

Bu sözlük Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbi (ö. 350/961) tarafından kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilmiştir. Sözlük Kitâbu's-sâlim, Kitâbu'l-muzâ'af, Kitâbu'l-

²⁶ Geniş bilgi için bkz. İkbâl Ahmed eş-Şerkâvî, *a.g.e*, s. 200.

²⁷ İbn Side hakkında bkz., Moh. Ben Cheneb, İbn Side, İA,V, 807.

misâl, Kitâbu zevâti's-selâse, Kitâbu zevâti'l-erba'a ve Kitâbu'l-hemze olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır.

Her bölümde önce isimleri sonra da fiilleri ele almıştır. Kelimelerin işlenişinde vezinlerden hareket edilmiştir. Bu tertipte hemze ve illet harfleri yer almamış, bunlar için ayrı bâblar açılmıştır. Buna göre mesela (ا) bölümünde bu harfle biten kelimeler (ب) bölümünde de yine bu harfle biten kelimeler yer almış ama bölüm içindeki sıralama kelimenin ilk harfine göre alfabetik olarak yapılmıştır.

Fârâbî bu eseriyle Cevherî'ye öncülük etmiştir.

Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye (تاج اللغة وصحاح العربية)

Bu eserin sahibi İsmail b. Ahmed el-Cevherî (ö. 393/1001)'dir²⁸. Türk asıllıdır²⁹. Esere kısaca *es-Sihâh*'da denilmektedir. Bu isimle adlandırılmasının bir sebebi de seçilmiş olan kelimelerin sahih ve güvenilir olmasıdır. Müellif, eserin mukaddimesinde bu mevzu ile alakalı olarak 'sahih olan Arap lügatını toplamış olduğunu' vurgular³⁰.

el-Cevherî Farab'da dünyaya gelmiş, İran'a, Ceziretu'l-Arab, Suriye ve Mısır'a seyahat ettikten sonra Horasan'a dönmüş ve son olarak Nisabur'da ikamet etmiştir.

Bu sözlük İslam dünyasındaki en önemli sözlüklerden biri kabul edilir.

Eser kelimelerin son harfleri esas alınarak alfabetik düzende tertip edilen bir sözlüktür. Müellif kelimenin son harfleri müşterek olan kelimeleri toplayarak alfabetik sıralamaya tabi tutmuş, daha sonra bu kelimelerin birinci harflerini alfabetik sıraya göre tertip etmiştir. Bu şekliyle son harfe 'bâb', bu bablar içinde yer alan kelimelerin başladığı birinci harfe ise 'fasl' demiştir. Bu tertibe göre örneğin (دَهَبٌ) kelimesini araştırarak olan okuyucu bu kelimeyi önce 'bâ' babından arayacak, ardından alfabetik sıralamaya göre 'zâ' faslından bulacaktır.

el-Cevherî hecâ harflerinden her birisi için özel bir bâb ayırmıştır. (ج)harfi ile (ي) harflerini ise bir babta toplamıştır. (هـ) harfini (ج) harfinden önceye almıştır. Kitabını 'elif-i leyyine' yani (ج)

²⁸ el-Hamevî Yakût, *Mu'cemu'l-Buldân*, Leipzig, 1868, III/733.

²⁹ ez-Zehabi Şemsuddin, *el-İber fî Haberi Men Gaber*, Kuveyt, 1961.

³⁰ el-Cevherî İsmail b. Hammad, *es-Sihah*, Beyrut, 1972, II. Bsk. I/33.

veya (و)’den munkalib olmayan ‘elif’le bitirmiştir. Fasıllarda düzenli olmasa da sık sık ikili üçlü veya dördümlü kelimeleri zikretmektedir. Rubâi ve humâsilerin ikinci, üçüncü ve dördüncü harflerini dikkate almıştır. Sözlüğünün bir diğer önem arz eden farklılığı da kelimelerin harekelerini (بالكسر/ بالضم / بالتشديد / بالتحريك) gibi ifadeleriyle vermiş olmasıdır.

Sözlüğü bir diğer özelliği de sarf ve nahiv meselelerine temas ediyor olmasıdır.

el-Cevherî’nin kendi ifadesiyle ‘daha önce görülmemiş’ bu sisteme başvurmasının sebebi hakkında bazı tahliller yapılmıştır. Bazıları bunun sebebinin şair ve yazarlara kolaylık sağlayacağı görüşündedir. Zira yazarlar seci’e, şairler de kafiyelere önem verirler. Dolayısıyla kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilen böylesi bir sözlük onlar için oldukça önem arz edecektir. Ka-naatimize göre el-Cevherî’nin tercih etmiş olduğu bu üslub, lügattan daha kolay istifade edilebilmesi için konulmuştur. Zira Arapça’da sözcüklerin vezinleri (فعل) yapısı ile karşılanır. Kelimede değişikliğe uğramayan tek harf sondaki lâm’dır.

Bu eserin çeşitli baskıları yapılmıştır. Tahkikli ilk baskısı Ahmed Abdülgâfûr Attâr tarafından 1956 senesinde Kahire’de yapılmış, daha sonra değişik tarihlerde Beyrut’ta yayınlanmıştır. Eserin 1979 senesinde Beyrut’da yapılan 2. baskısında ‘es-Sihah: Tâcu’l-Lüga ve Sihahu’l-Arabiyye’ şeklinde geçmektedir.

Bu eser Mehmet Vâni (ö. 1000/1591) tarafından ‘Vankuli Lügati’ ismiyle Türkçe’ye de çevrilmiştir. Eser İbrahim Mütefferri-ka tarafından 1141 senesinde basılmıştır.

Lisânu’l-‘Arab (لسان العرب)

Bu eserin sahibi Ebu’l-Fadl Cemalu’d-din Muhammed b. el-‘İzz b. el-Mukerrem el-Ensârî İbn Manzûr (ö. 711/1311)³¹’dur. Arap dilinin en sağlam sözlük kaynağı olarak kabul edilir. Kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilen el-Cevherî’nin es-Sihâh adlı eseri ile aynı kategoride değerlendirilir ³².

Yukarıda da zikrettiğimiz üzere müellif bu eserini telif ederken başta Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980)’nin *Tehzibu’l-Luğa* adlı eseri olmak üzere el-Cevherî’nin es-

³¹ Bkz., Kahhâle, *Mu’cemu’l-Müellifin*, XII, 46-47.

³² İbn Manzûr, Ebi’l-Fadl Cemali’d-Din Muhammed el-‘İzz b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/15, Beyrut/ 1994 (1414).

Sihâh'ından, İbn Side'nin *el-Muhkem*, İbnu'l-Esîr'in *en-Nihâye* ve İbn Dureyd'in *el-Cemhere* adlı eserlerinden istifade etmiştir.

Müellif eserde yaklaşık seksen bin kök harfli kelimeyi incelemiştir. Müştak kelimelerin sayısı 158 bin olup madde başlığı 10 bin kadardır.

Bu kelimelerin açıklanmasını da başta ayet ve hadis olmak üzere Arap şiiri, emsâl ve hikmetli sözlerden yararlanmıştır. Eser lügat olmasının yanında dil, tefsir, hadis ve edebiyat gibi konulara da yer veren bir ansiklopedi mahiyetindedir. Farklı baskıları göz önüne alındığında 15-20 ciltler arasında değişen çok kapsamlı ansiklopedik bir dil kaynağı olduğu görülecektir.

el-Kâmûsu'l-Muhît (القاموس المحيط)

Bu eser büyük dilci Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdi³³ (ö. 816/1413) tarafından telif edilmiştir. Bu eserin ilk telif edildiğinde 60 ciltten oluştuğu rivayet edilir. Bu gün elimizde mevcut olan 'Kamus' o kapsamlı kamusun ancak otuzda biridir³⁴.

Yaklaşık 733 bin kelime vardır. Müştak kelimelerin sayısı 70 bin olup madde başlığı 11 bin kadardır.

Metot olarak kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilen el-Cevherî'nin *es-Sihâh* ve İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab* adlı eserleri ile aynı kategoride değerlendirilir. Fîrûzâbâdi'nin bu eserinde *Lisânu'l-'Arab*'tan istifade ettiği gözlemlenmektedir. Diğerinden farklı olan yönü şahıs ve yer isimlerinin de zikredilmiş olmasıdır. Kitabını hecâ harfleri sayısınca 27 bâba ayırmıştır. Bunlara ilave olarak tek bir babta 'vav ve yâ' harflerini incelemiştir. Sonra her bâbı 28 fasla bölmüştür. Eserde dikkat çeken bir diğer özellik ise ele alınan kelimelerin 'aynu'l-harfleri' zamme ve kesre durumunda harekelenmiş olmasıdır.

Bu eser önce Merkez zâde Ahmed Efendi (ö. 963/1556) tarafından '*Bâbus*' adı ile daha sonra da Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1820) tarafından *el-Okyanûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhit* adı ile Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu tercüme

³³ el-Fîrûzâbâdi hakkında fazla bilgi için bkz., C. Brockelmann, Fîrûzâbâdi, İA, IV, 653; Kahhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, XII, 118-119.

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Fehmi Efendi, *Medresetu'l-Arab, İslam Medeniyeti Tarihi*, yayına hazırlayanlar: Elmalî Hüseyin, Eren Cüneyt, İstanbul, 2005, s. 105.

Arapça-Türkçe en kapsamlı sözlüktür³⁵. Bu tercümenin hem İstanbul hem de Mısır Bulak baskıları mevcuttur.

Tâcu'l-'Arûs (تاج العروس)

Bu sözlük Muhammed b. Muhammed el-Huseyn ez-Zebîdî (ö. 1205/1790) tarafından telif edilmiştir. *Lisânu'l-'Arab* ve *el-Kâmûsu'l-Muhîr* gibi kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilmiştir. Müellif el-Ezherî'nin *Tehzîbu'l-Luğa* ve el-Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhîr* adlı eserlerinden oldukça istifade etmiştir. Özellikle *el-Kâmûsu'l-Muhîr*'in genişletilmiş hali olduğu söylenir. ez-Zebîdî bu ilaveleri 'el-mustedrek' ve 'min mâ yustedrek aleyh' kayıtlarıyla yapmaktadır.

c- Kelimenin İlk Harfi Esas Alınan Sözlükler:

Kelimenin ilk asli harfi esas alınarak hazırlanmış olan sözlükler geleneksel kök tertibine göre madde başlıkları elif harfinden başlayarak yâ harfine kadar ilk asli harflerine göre sıralanmıştır. Kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı da kendi içinde alfabetik olarak düzenlemiştir.

Kökten türeyen fiiller genel olarak sülasi mücerretten başlayarak birleşik kullanımlarını takip eder şekilde sıralanır.

Kitâbu'l-Cîm (كتاب الجيم)

Bu sözlük Ebû 'Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 213/828) tarafından telif edilmiştir. Kendisi İmam Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Ya'kub b. es-Sikkî'tin üstadıdır³⁶. Eser *Kitâbu'l-Hurûf* ve *Kitâbu'l-Lüğa* isimleriyle de anılır.

Kelimenin ilk asli harfi esas alınarak hazırlanmış olan ilk sözlüktür. Madde başlıkları elif harfinden başlayarak yâ harfine kadar ilk asli harflerine göre yirmi sekiz bab olarak düzenlenmiştir. Ancak kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı alfabetik değildir. Dolayısıyla araştırmacılar için kullanımı zor bir sözlüktür.

³⁵ Eski alimlerimiz, İslâmi ilimlerle uğraşan hiçbir bilginin kâmustan müstağni olamayacağını göstermek için: '*Rençbere çamus (manda), mollaya kamus gerekir*' demişlerdir. Asım Efendi, Ebu'l-Kemal, *Kâmûs Tercümesi-el-Okyanûsu'l-Basîr fi Tercemeti Kâmusi'l-Muhîr*, I-IV, İstanbul 1304-1305.

³⁵ Bkz., Kakhâlê, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, II, 238-239.

³⁶ "*Makâme-i Teyyibiye" Makâmâtul-Harîrî'nin 32 makâmesidir. Bkz., a.g.e., Nşr. Muhammed Abdulkâdir, Bulak, 1317, I, 372-404.*

³⁶ Bkz., Kakhâlê, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII, 186-187.

el-Cemhere (الجمهرة في اللغة)

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd (ö. 321/931) tarafından telif edilmiş olan bu sözlüğe *el-Cemhere fi'l-Lüğa* veya *Cemheretu'l-Lüğa* da denilmektedir. Sözlükteki kelimelerin tertibi alfabetik sıralama esasına göredir. Ayrıca kalb sistemi ile anlamı verilen kelimenin harflerinin yer değiştirilmesi ile meydana gelen yeni kelimeleri de ele almaktadır. Bu esasa göre kelimeler, önce sunâî, sülâsî, rubâî, humâsî, lefif, nevâdir vb. bâblara ayrılmış, daha sonra bu bâblardaki kelimeler hemze'den yâ harfine kadar alfabetik sıraya göre dizilmiştir³⁷. Asli harflerine göre sıralanmış olan kelimelerle bunlardaki harflerin yerlerinin değişmesiyle meydana gelen kelimelerin mânâları, aynı yerde bulunmaktadır.

Mesela (دُهَب) maddesinde önce bu kök, sonra da kalb sistemine göre elde edilen maklublardan (بُدَه) ve (دُبَه) maddeleri incelenmiş, ardından (دُهَب) ve (بُدَه) maddelerinin alfabetik sıraları geldiğinde de sadece daha önce geçtikleri yerlere işaret etmekle yetinilmiştir. Eser 13 bölümden oluşmaktadır. Son bölümde Arap dili meselelerine temas edilmiştir.

Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa (معجم مقاييس اللغة)

Bu sözlük Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004) tarafından telif edilmiştir. Kendisinin bu sahada *Kitâbu'l-Mucmel* veya *el-Mucmel fi'l-Luğa* adlı bir başka eseri daha vardır. *Makâmât* sahibi el-Harîrî, *Makâme-i Tayyibiye*'de kendisine övgülerde bulunur³⁸.

Ahmed b. Fâris eserine temel teşkil eden kaynakları arasında el-Halil'in *el-Ayn*'ını, Ebû 'Ubeyd'in (ö. 224/834) *Garîbü'l-Hadis*'iyle *Mikyâsü'l-Garîb*'ini, İbnü's-Sikkît'in (ö. 244/858) *el-Mantık*'ını ve İbn Düreyd (ö. 321/933) 'in *el-Cemhere*'sini zikreder.

Mu'cemu Makâyîsi'l-Luğa sözlükler içerisinde iştikak metodu en güzel uygulandığı bir sözlüktür. Bu eser de kelimenin ilk asli harfî esas alınarak hazırlanmıştır. Madde başlıkları elif harfinden başlayarak yâ harfine kadar ilk asli harflerine göre bölümlere ayrılmıştır. Her bölüm kendi içinde muzâ'af, sülâsî asıllı

³⁷ Bkz. Abdussemit Muhammed Ahmed, *a.g.e.*, s. 59.

³⁸ "*Makâme-i Teyyibiye*" *Makâmâtü'l-Harîrî*'nin 32 makâmesidir. Bkz., *a.g.e.*, Nşr. Muhammed Abdulkâdir, Bulak, 1317, I, 372-404.

ve asli harfleri üçten fazla olan kelimeler olmak üzere üçe ayrılmıştır. Ele alınan kelimenin birinci harfleri ve bu harfi takip eden harfleri alfabetik sıraya göre sıralanmıştır. Mesela (ج) bölümünde (ج) ve (ح) ile başlayan kelime alfabetik olarak bu sıranın bitişine kadar sürer. Bu bölüm sona erdikten sonra (ج) ve (أ), (ج) ve (ب), (ج) ve (ت) ile başlayan kelimelere geçilir.

el-Mucmel fi'l-Luğa (المجمل في اللغة)

Bu sözlük yukarıda da belirttiğimiz üzere Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004) tarafından telif edilmiştir.

Kelimenin ilk aslı harfi esas alınarak hazırlanmıştır. Madde başlıkları elif harfinden başlayarak yâ harfine kadar ilk aslı harflerine göre bölümlere ayrılmıştır. İlk iki bölümde tertip esnasında kelimelerin sadece ilk harflerini ve bu harfi takip eden harfleri alfabetik sıraya göre esas almıştır.

Sözlük Züheyr Abdu'l-Muhsin Sultan tarafından tahkik edilmiş 1986 senesinde Beyrut'ta dört cilt olarak basılmıştır.

Esâsu'l-Belâğa (أساس البلاغة)

Bu eserin sahibi de Mahmûd b. 'Umer ez-Zemahşerî (ö. 583 538/1143)'dir³⁹. Kelimenin ilk aslı harfi esas alınarak hazırlanmıştır. Ancak ez-Zemahşerî, eş-Şeybânî'nin aksine bu sözlükte kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışını da alfabetik olarak düzenlemiştir. Bu sözlüğün özelliği kelimeleri hem lügat hem de mecâzi anlamıyla birlikte vermesidir. Mecazî mânâlarda kullanılan ne kadar kelime varsa hemen hemen hepsini derlemiştir. Eserde ayet, hadis, mesel, şiir, deyim ve meşhur sözlerle şevahid getirilmiştir.

Bu eser ilk kez h. 1327 senesinde Mısır'da basılmıştır.

Muhtâru's-Sihâh (مختار الصحاح)

Bu sözlüğün sahibi Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1267'den sonra)'dir. Eser el-Cevherî'nin *es-Sihâh*'da yer alan kelimelerden seçilerek bir çeşit *es-Sihâh*'ın özet yapılmış halidir denebilir. Kelimelerin izahı yapılırken sıkça ayet ve hadis-i şeriflerden istişadlar yapılmıştır.

³⁹ Bkz., Kahhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII, 186-187.

el-Mu‘cemu’l-Vasît (المعجم الوسيط)

Mısır Milli Eğitim Bakanlığı'nın rehberliğinde Arap Dil Kurumu üyelerinden İbrâhîm Mustafâ, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid ‘Abdulkâdir ve Muhammed ‘Ali en-Neccâr tarafından hazırlanmış değerli bir sözlüktür.

Kelimenin ilk aslı harfi esas alınarak hazırlanmıştır. Kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı da alfabetik olarak düzenlemiştir. Klasik sözlüklerde olmayan bir özelliği de ilmi ve teknik terimleri, muarrab sözcükleri ihtiva etmiş olması, ayrıca 600 adet resimle zenginleştiğidir.

Sözlükte 30.000 madde başlığı, 450 bin kelime vardır.

Yukarıda zikredilen bu sözlüklerin dışında son dönemde ilk harf sistemine göre telif edilmiş sözlükler şunlardır:

el-Misbâhu’l-Münîr fi Ğaribi’ş-Şerhi’l-Kebîr (المصباح المنير في غريب الشرح الكبير)

Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (ö. 770/1368) tarafından telif edilmiştir. Kısaca *el-Misbâhu’l-Münîr* adıyla şöhret kazanmıştır. Zamehşeri'nin *Esâsu’l-Belâga* adlı eserinden oldukça etkilenildiği, görüş ve kaynaklarından sıkça istifade ettiği görülmektedir. Kaynakları arasında muasırı olduğu İbn Manzûr'un *Lisânu’l-Arab*'ın yer almaması dikkat çekicidir⁴⁰.

Sözlük alfabetik sıraya göre kelimenin ilk harfi esas alınarak ele alınmış sözlüklerdendir. Müellif hecâ harflerinden her birisi için özel bir bâb ayırmıştır. (و), (ي) ve (لا) harflerini ise son bapta toplamıştır. Kelimelerin izahında hadis-i şeriflerden istifade edilmiştir. Lügat anlamlarının yanı sıra fikhî anlamları da verilmiştir. Fiillerin bablarına işaret edilmiş, yer yer gramatik bilgilere de işaret edilmiştir. Sözlüğün sonunda sarf ve nahiv mevzuları da eklenmiştir⁴¹.

Muhîtu’l-Muhît (محيط المحيط)

Lübnanlı Butrûs el-Bustânî (ö. 1883) tarafından telif edilmiştir. Modern denebilecek sözlüklerin ilki olma özelliğini taşır.

⁴⁰ Bkz. Abdussemeî Muhammed Ahmed, *a.g.e*, s. 163.

⁴¹ Bkz. el-Feyyûmî Ahmed b. Muhammed, *el-Misbâhu’l-Münîr fi Ğaribi’ş-Şerhi’l-Kebîr*, s. Önsöz, Lübnan, 1987.

Müellifin istifade ettiği temel kaynak el-Fîrûzâbâdi'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît*'i olup bu esere ilavelerde bulunmuştur. Örneğin müfret kelimelerin, bazıları kıyâsi olup zikredilmesinde fayda mülâhaza edilmeyen cemilerini eklemiştir. Yine dile sonradan girmiş uydurukça, avamca ve Hıristiyan dinine ait kavramlar, kullanımlar, ilmî, teknik, felsefî terimler, bazı edebiyatçıların eser isimleri ve nesir ve şiir örnekleri, nahve ve sarfa ait terimler ilave etmiştir.

Yaklaşık 1 milyon 300 bin kelime vardır. Müştak kelimelerin sayısı yaklaşık 85 bin kadardır.

Müellif bu eseri öğrencilerin daha kolay istifade etmeleri maksadıyla daha sonra '*Kutru'l-Muhît*' adı altında özetlemiştir ⁴².

Akrebu'l-Mevârid fî Fusahî'l-'Arabiyye ve's-Şevâhid (أقرب الموارد في فصاح العربية والشواهد

Sa'id b. 'Abdillâh b. Mihâil eş-Şertûnî (ö. 1912) tarafından telif edilmiştir. Bu eser 1889 senesinde telif edilmiştir. Müellifin istifade ettiği temel kaynak el-Fîrûzâbâdi'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît*'idir. Kendisi de sözlüğün mukaddimesinde beyan ettiği gibi *el-Kâmûsu'l-Muhît* dışında *Lisânu'l-Arab*, *Esâsu'l-Belâğa*, *Muhtârû's-Sihâh*, *Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye ve el-Mucmel fi'l-Luğa* istifade ettiği kaynaklar arasında yer almaktadır.

Bu sözlük çağdaş sözlüklerin yanında ilmi terimler, sonradan uydurulmuş muhdes sözcükler ve halkın yaygın olarak kullanageldiği avamca ve yabancı dillerden alınma kelimeleri de ihtiva eder. Tertib olarak kelimelerin önce mâzi fiil kipi, ardından isim ve sıfat halleri verilmiştir.

el-Müncid fi'l Lüğa vel 'A'lam (المنجد في اللغة و الأعلام)

Rahip Luis Ma'luf el-Yesûî tarafından 1908 senesinde telif edilmiş olan bu sözlük metot olarak geleneksel kök tertibine göre ilk asli harfi esas alınarak hazırlanmıştır. Kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı da kendi içinde alfabetik olarak düzenlemiştir.

Kısaca *el-Müncid* ismiyle şöhret kazanmıştır. Kaynak olarak bazı eski sözlüklerle birlikte Butrûs el-Bustânî'nin '*Muhîtu'l-Muhît*' adlı sözlüğünden oldukça istifade edilmiştir.

⁴² Bkz. Nassar Hüseyin, *a.g.e*, I/568.

Sözlük hakkında yapılan tenkitlerin başında sözlüğün Hıristiyanlık propagandası yaptığı, yer yer İslam akidesini tahrif edici bilgiler aktarıldığı ve İslami terimlere özellikle yer vermediği şeklinde olmuştur⁴³. Örneğin (قرأ -*Karæ*) maddesinden (القرآن -*el-Kur'ân*) kelimesini ele alırken bu kelimenin masdariyetine işaret eder ve Kur'ân-ı Kerim'den bir kelime dahi olsa bahsetmez⁴⁴. Ancak Hıristiyan terminolojisine ait hemen hemen bütün kelime ve kavramlar sözlükte yerini bulmuştur.

Sözlüğünde yeni olarak yabancı sözlüklerde kullanılan rumuzlara benzer işaretleri kullanmıştır. Bu baktan olmak üzere mesela (ف) rumuzunu ism-i fâil için, (مفع) rumuzunu ism-i meful için, (مص) rumuzunu masdar için, (ج) rumuzunu cem'i için, (جج) rumuzunu cem'i cem' için, (م) rumuzunu müennes için, (مث) rumuzunu müsennâ için, (هـ) rumuzunu da meful bih için kullanmıştır.

Önceleri sadece mücerret lügat sözlüğü şeklinde tasarlanmışken 1956 yılındaki baskılarından sonra Rahip Fernand Totul el-Yesûi tarafından içine a'lâm, atasözleri, Arap gramerine ait özet bilgiler, imlâ kuralları, felsefe, sosyoloji, psikoloji, eğitim, ekonomi, hukuk, matematik ve diğer pozitif bilimlere ait yeni terimler eklenmiştir.

Daha sonra bu sözlük esas alınarak özetlenmiş *el-Muncidu'l-Ebcedî* (1968), *Muncidu't-Tullâb* (1968), *el-Müncidu'l-İdâdî* (1969), *el-Muncidu'l-Musavvar li'l-Etfâl* gibi sözlükler telif edilmiştir.

el-Bustân (البستان)

Abdullah b. Mihâil el-Bustânî (ö. 1930) tarafında telif edilmiştir. Mahmûd b. 'Umer ez-Zemaşerî'nin *Esâsu'l-Belâga* adlı eserindeki metotla aynı olarak kelimenin ilk asli harfi esas alınarak hazırlanmıştır. Kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı da alfabetik olarak sıralanmıştır. Her madde kendi içinde fiil, isim ve sıfat sıralamasıyla düzenlenmiştir. Bazı ilavelerle birlikte metot olarak Butrûs el-Bustânî'nin *Muhîtu'l-Muhît* adlı sözlüğünün bir benzeridir.

⁴³ es-Sâlih Muhammed b. Ahmed, *Takrîru'n ani'l-Müncid fi'l-Lügati ve'l-A'lâm, Mecelletu'l-Buhûsu'l-İslâmiyye*, 46/s. 243-250.

⁴⁴ el-Yesûi Luyis Ma'luf, *el-Müncid fi'l Lûga vel 'Alam*, et-Tabatu'l-Katulikiyye, s. 617., 19. bsk., 1982, Lübnan.

d- Kelimenin Okunduğu Şekliyle Tertip Edilen Sözlükler:

Bu kategoride yer alan sözlüklerde kelimeler, klasik Arapça sözlüklerde olduğu gibi kök tertibi esasına göre değil okunduğu gibi alfabetik sıraya göre tertip edilmiştir. Kahire'deki Arap Dili Konseyi Genel Sekreteri Dr. İbrahim Medkûr bu tertibin okuyucu için aslında klasik tasrif metoduna göre hazırlanmış sözlüklerden daha kolay bir metod olduğunu ifade etmektedir⁴⁵.

Şimdi bu sözlük türlerini inceleyim:

el-Merca' (المرجع)

Bu sözlük Abdullah el-Alaylı el-Merca' tarafından hazırlanmıştır. Yukarıda yer alan sözlük örneklerinden tamamen farklı olarak kelimenin okunduğu gibi tertip edilen sözlüktür. Bu sisteme terim olarak kısaca et-Tertibu'n-Nutkî denilmiştir. Dolayısıyla örneğin (المَجْهول) kelimesini (ج) harfi grubunda, kelimenin iştikaklarından arınmış asli harfleri olan (جَهْل) kelimesinden değil kelimelerin kendi içinde alfabetik okunuş sıraları esas alınarak (م) harfi grubunda doğrudan (مَجْهول) maddesinde aranır.

Abdullah el-Alaylı kaleme aldığı bu eserle sistem olarak kelimenin okunduğu gibi tertip edilen sözlükler kategorisine öncülük etmiştir.

er-Râid (الرائد)

Cübran Mes'ud tarafından hazırlanmıştır. İlk defa 1964 senesinde neşredilmiştir. *el-Merca'* gibi kelimenin okunduğu üzere tertip edilen sözlüktür. Diğer bir tabirle idgam açılmamış, örneğin (تَكَّة) kelimesi (ت ك ك) bölümünde değil (ت ك ت) bölümünde yer almıştır. Dolayısıyla kelimenin mastarı araştırılmadan doğrudan alfabetik harf sıralaması gözetilmiştir. Ancak mezîd ve illetli fiillerin masdarlarına da o kelimenin başında parantez içerisinde işaret edilmiştir. Müellif mukaddimede sözlüğünün metodu hakkında yaptığı izahatta bunun araştırmacıya kolaylık sağladığını söyler⁴⁶.

Kelimelerin manaları önem sırasına göre verilmiştir. Ayrıca sözlüğe felsefe, sosyoloji, psikoloji, eğitim, ekonomi, hukuk, matematik ve diğer pozitif bilimlere ait yüzlerce kelime eklenmiştir.

⁴⁵ Bkz. el-Bustânî Fuad Efram, *el-Muncidu'l-Ebcedî*, s. 1., I. Bsk., Dârul-Meşrik, Beyrut, 1967.

⁴⁶ Mesud Cübran, *er-Râid*, II. Bsk. s. 13., Beyrut, 1967.

Kelimelerin anlamları verilirken klasik sözlüklerde yer alan bilgiler muhafaza edilmiş, yer yer detaylara girilerek örneklendirilmiştir.

Sözlükte yeni olarak Luis Ma'ľuf'in *el-Muncid* adlı sözlüğünde olduğu gibi yabancı sözlüklerde kullanılan rumuzlara benzer işaretler yer almıştır. Örneğin (ج) rumuzunu cem'i için, (جج) rumuzunu cem'i cem' için, (م) rumuzunu müennes için, (مث) rumuzunu müsennâ için, (مص) rumuzunu masdar için, (فا) rumuzunu ism-i fâil için, (مف) rumuzunu ism-i mef'ul için, (ج) rumuzunu karşılaştırma için kullanmıştır.

Sözlüğün ikinci baskısı 1967 senesinde Beyrut'ta tek bir cilt halinde, üçüncü baskısı da 1978 senesinde iki cilt olarak yapılmıştır.

el-Muncidu'l-Ebcedî (المنجد الأبجدي)

Fuad Efram el-Bustânî tarafından hazırlanmıştır. Kısaca *el-Muncid* adıyla anılagelmiştir. 1964 senesinde neşredilmiştir. Yine *el-Merca'* ve *er-Râid* gibi kelimenin okunduğu üzere tertip edilen sözlüktür.

Sözlükte yabancı sözlüklerde kullanılan rumuzlara benzer işaretler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları (فا) rumuzunu ism-i fâil için, (مف) rumuzunu ism-i mef'ul için, (ج) rumuzunu cem'i için, (جج) rumuzunu cem'i cem' için, (م) rumuzunu müennes için, (مث) rumuzunu müsennâ için, (مص) rumuzunu masdar için, (ج) ziraatla ilgili terimleri belirtmek için, (فك) astronomi ile ilgili terimleri belirtmek için, (ك) kimya ile ilgili terimleri belirtmek için, (ج) rumuzunu karşılaştırma için kullanmıştır. Sözlüğün ilk sayfalarında 10 sayfa kadar Arap Dili gramerine ait özet bilgiler verilmiştir⁴⁷.

Dikkat çeken bir diğer husus da sözlükteki hecâ harfleri okuyucu tarafından pratik olarak kolayca bulunabilmesi için içe doğru gözeneklerle ayrılmıştır.

Rahip Luis Ma'ľuf el-Yesûî'nin *el-Müncid fi'l Lüġa vel 'Alam*, adlı eserinin bir çeşit özeti mahiyetindedir.

⁴⁷ Bkz. el-Bustânî Fuad Efram, *el-Muncidu'l-Ebcedî*, önsöz.

Larous (لاروس المعجم العربي الحديث)

Halil el-Cer tarafından hazırlanmıştır. Lügat bölümüne Muhammed Halil Paşa ve Hâni Ebû Muslih'in da katkıları olmuştur. Muhammed eş-Şâyib de redaktesini yapmıştır. 1973 senesinde neşredilmiştir.

Bu sözlük de *el-Merca'*, *er-Râid* ve *el-Muncidu'l-Ebcedî* gibi kelimenin okunduğu üzere tertip edilen sözlüktür.

Kelimelerin izahları şevahid ve örneklerle zenginleştirilmiştir. Özellikle Kur'ân-ı Kerim'den sıkça şevahid olabilecek türden ayetler getirilmiştir. İzahları yapılan alet, edavat, insan, hayvan ve bitkilerin resimleri eklenmiştir. Meşhur yazar ve şairlerin kullandıkları kelimeler dışında kullanımı kalkmış kelimeler özellikle alınmamıştır Sözlükte ayrıca pozitif bilimlere ait yüzlerce kelime bulunmaktadır. Bu arada yabancı dillerden Arapça'ya girmiş ve günlük hayatta yaygın olarak kullanılmakta olan radyo, televizyon, sinema gibi kelimeler kullandıkları şekliyle alınmıştır. Marife kelimeler ve masdarları diğerlerinden ayırmak için bold yapılmıştır ⁴⁸.

III. Sonuç

Sözlükler bir dilde yer alan kelimenin anlamını ortaya koyan çalışmalardır. Arapça'da mu'cem, kâmus ve lügat kelimelerinin karşılığıdır. Tarihte çağdaş diyebileceğimiz bilimsel kıstasları ile metodolojik sözlük çalışmaları ilk kez Araplar tarafından yapılmıştır. Bu çalışmaların öncelikli olarak Kur'ân ve Hadis içerisindeki garip kelimeleri anlamaya yönelik *Garîb'ul-Kur'ân* ve *Garîbu'l-Hadîs* adlarıyla şöhret kazanmış 'mevzui lügat' da denilen telifler olduğu görülmektedir.

Arapça sözlükler genel olarak harflerin mahreçleri, kelimelerin son harfleri, kelimenin ilk harfi esas alınan sözlükler ve kelimenin okunduğu şekliyle tertip edilen sözlüklerden olmak üzere dört başlık altında toplanırlar.

Harflerin mahreçleri esas alınan sözlüklerin başlıcaları *Kitâbu'l-'Ayn, el-Bâri' fî Garîbi'l-Lügati'l-'Arabiyye, Tehzîbu'l-Luğa, el-Muhîl fî'l-Luğa, Kitabu'l-Muhkam ve'l-Muhîti'l-'A'zam;* Kelimelerin son harfleri esas alınan sözlüklerin başlıcaları *Dîvânu'l-Edeb fî Beyâni Luğati'l-'Arab, Tâcu'l-Luğa ve Sîhâhu'l-'Arabiyye, Lisânu'l-'Arab, el-Kâmûsu'l-Muhîl, Tâcu'l-'Arûs;* kelimenin ilk harfi

⁴⁸ Bkz. el-Cer Halil, *Larous*, s. 2. Mektebetu Larous, Paris, 1973.

esas alınan sözlüklerin başlıcaları *Kitâbu'l-Cîm*, *el-Cemhere*, *Mu'cemu Makâyîsi'l-Luġa*, *el-Mucmel fi'l-Luġa*, *Esâsu'l-Belâġa*, *Muhtâru's-Sihâh*, *el-Mu'cemu'l-Vasît*'tir. Bu metot günümüzde en yaygın olan metotdur. Son olarak da kelimenin okunduġu şekliyle tertip edilen sözlüklerin başlıcaları ise *el-Merca'*, *er-Râid*, *el-Muncidu'l-Ebcedî* ve *Larous* adlı eserlerdir.

